

Вся і давність, і обнова – українська мова

"Вища освіта України", 2012, № 4. С.13–24.

На журналістських і редакторських спеціалізаціях університетів нині викладають курс типології помилок. Важливо, щоб студенти розуміли, що смисл роботи редактора – не в чищенні мовних стаєнь, а в забезпеченні високої культури публікацій.

Про українську мову, її багатство, виражальні можливості, її глибокі корені. Про високі якості цієї мови – суб'єктивні та об'єктивні критерії.

Nowadays on journalistic and redactor specializations in universities is teaching course of mistakes typology. It is important to make students understand that redactors work isn't consist of fixing total language disorder, but in providing a high level of publications culture.

About resplendence, facilities and deep roots of Ukrainian language. About high qualities of this language, subjective and objective criterions.

Одна з найтрудомісткіших нив редактора – суржикові бур'янська. Перш ніж занурюватися в аналіз цієї біди, яка охопила українську мову, у пошук способів боротьби з нею мусимо не випустити з уваги головного:

чим є для нас українська мова,

якою є її якість на тлі розвинених світових мов.

Українська мова – одна з найбагатших у світі. Це твердження часом пов'язують з "ейфорією патріотів" – особливо після набуття Україною незалежності.

І справді, оцінки своєї мови (і в нас, і в інших народів) найчастіше емоційні. Так є тепер, так було і до незалежності: українці відгукуються про свою мову з пієтетом. Вони називають її пісенною, солов'їною (*Володимир Сосюра*), веселковою, золотою (*Андрій Малишко*), "нашим дивом калиновим" (*Дмитро Білоус*); "розкішною і гнучкою, як мрія" (*Олександр Підсуха*); "запашною, співучою, гнучкою, милозвучною, сповненою музики й квіткових пахоців" (*Олесь Гончар*); "Пресвятою Богородицею і Мудрою Берегинею мого народу" (*Катерина Мотрич*);

Але з такою ж шанною, очевидно, відгукуються про свою мову й інші народи. Тому цікавими для нас мають бути сторонні оцінки нашої мови.

Зіставляли українську мову з іншими й раніше:

Ельвія Челебі, турецький мандрівник і поліглот, 1657 р.:

"Українці – стародавній народ, а мова їхня багатша і всеосяжніша, ніж перська, китайська, монгольська і всілякі інші".

Еліза Ожешко, відома польська письменниця, рубіж XIX і XX ст. (прочитавши рекомендовані Іваном Франком твори українських письменників Панаса Мирного, Івана Нечуя-Левицького, Гната Хоткевича, Михайла Коцюбинського і самого

Івана Франка): “Повісті... надихнули мене великим довір’ям до Вас і симпатією... Що більше читаю, то сильніше відчуваю дивну насолоду й поезію цієї літератури. Чиста вона, мов кристал, тепла вона, мов літній вечір, несподівано оригінальна, до жодної іншої відомої мені не подібна”.

Назим Хікмет, турецький поет:

"Я дуже люблю українську мову, мені здається, що вона звучить серед слов'янських мов так само, як італійська серед своїх сестер".

У виступах і публікаціях російськомовної преси (як у сусідів-братів, так і тут, у нас) завжди була і є надто потужна антиукраїнська течія, один з найпоширеніших мотивів якої – дискредитація української мови як "недорозвиненої, неспроможної до висловлення складних наукових думок, художніх образів". І сьогодні подибуємо подібні висловлювання. Один /професор провідного на сході України національного(!) університету/ лихословить про те, що вона "чужа ідеальному буттю", що "світ української мови – це предметно-матеріальний світ" і "...така мова є прекрасною для працівників і чиновників, але нею не можна молитися... і філософствувати" тощо. Йому підспівує високий місцевий чиновник (теж, до речі, кандидат наук), просторікує про неспроможність української мови для наукового стилю. Ці недруги української мови (з українськими прізвищами, до речі, – то, скажімо умовно, Луценко, то Левченко, то Колесниченко абощо) повторюють давні російські міфи – зокрема з циркуляру графа Валуєва 1863 року, що "ніякої окремої малоруської мови не було, немає і не може бути і що наріччя їх... є та ж російська мова, тільки зіпсована впливом на неї Польщі"* [6, с.196].

* Цей міф в останні роки стали з новою силою експлуатувати в російських публікаціях (див., напр., Орлов А.И. Украинская матрица. Перегрузка. – М.: "Поколение", 2006; Железный А.И. Происхождение русско-украинского двуязычия на Украине /Как ополчили наш язык?/ та інші).

Але серед російської інтелігенції завжди були люди, які й у періоди антиукраїнської політики об'єктивно ставилися до України і української мови. Справжні, неупереджені російські інтелектуали відзначали багатство, природність і внутрішню стрункність української мови. Наприклад, Л.М.Толстой якимось вигукнув: "Я дуже люблю вашу народну українську мову, звучну, цвітисту і таку м'яку. У вашій мові стільки ніжних, сердечних, поетичних слів: ясочко, зіронько, квітенько, серденько..." [цит. за 18, с.9.]

Відомий російський тенор зі світовою славою Леонід Собінов, приїхавши 1926 року на гастролі до Харкова, де він мав співати в опері Вагнера партію Лоенгріна українською мовою, сказав: "Коли я одержав переклад "Лоенгріна" українською мовою й тоді ж, сівши за рояль, проспівав знамените звернення до лебедя, я мимоволі вигукнув: та це-бо звучить зовсім по-італійському – гарно, звучно, високо й поетично" [1, с. 14–15].

І ніби переклик із Л.Собіновим: "*Мова українська, як і італійська, вокально і милозвучно стоїть на першому місці*" – оцінка Б.Р.Гмирі –

артиста, який у своєму басовому амплуа переспівав майже всю світову оперну класику – й італійською, й іспанською, й німецькою... Але він і за кордоном часто виконував цю класику українською – і з незмінним успіхом, дивуючи слухачів тим, як приємно звучить їх оперний репертуар в українському перекладі Максима Рильського, Богдана Лепкого та інших наших поетів...

Важливими для нас є оцінки російських науковців.

Ще в середині XIX ст. академік Санкт-Петербурзької академії наук І.Срезневський писав: "Сила людей має переконання, що ця мова є одна з найбагатших мов слов'янських, що вона навряд чи вважатиме богемській щодо рясноти слів і висловів, польській щодо барвистості, сербській щодо приємності; що це мова, яка навіть у вигляді необробленому може стати нарівні з мовами обробленими гнучкістю й багатством синтаксичним, мова поетична, музична, мальовнича" [1, с. 14]

Трохи пізніше, 1880 року, Михайло Красуський у виданій в Одесі роботі "Древность малороссийского языка" писав:

"Займаючись тривалий час зіставленням арійських мов, я дійшов переконання, що малоросійська мова не лише старша від усіх слов'янських, не виключаючи так званої старослов'янської, але й санскритської, латинської і решти арійських..." [8, с. 24] І далі: "... Небагато минуло сторіч від часу панування латинської мови, але тепер її вже ніхто не розуміє, так само німці не розуміють мову готів. Наріччя диких людей переміняються протягом кількох поколінь, мова ж малоросів, хоча й теж не в первісній формі, стоїть і донині твердо, наче непорушна скеля. Якщо коли-небудь нескоро здійсниться думка про загальну слов'янську мову, то малоросійська мова першою перед усіма має на це право, бо це мова корінна, і тому-то всі слов'янські племена краще її розуміють, ніж інші" [8, с. 28]

Маймо на увазі, що це сказав поляк за національністю, польський і російський філолог – до того ж у період задушливої дії циркуляру Валуєва і Емського указу царя.

Усі ці позиції російських інтелектуалів щодо нашої мови прозвучали усно або майже випадково видані мізерним накладом. "Випадково" вони й десь загубилися, не ставши надбанням громадської думки...

І ось своєрідна інтегральна оцінка нашої мови, яку дали провідні зарубіжні фахівці (філологи, поети, оперні співаки).

1928 року на конкурсі мов, який проходив у Парижі, українська мова посіла третє місце після французької та італійської [20, с. 14]. Можна згадати й про конкурс, який проходив у 1934 році там же, в Парижі. І того разу українська мова була третьою – після французької і перської [18, с. 9]. Слід мати на увазі, що обидва конкурси проводилися без участі представників України і проходили в найтяжчий для української мови період сталінського її лінгвоциду, коли повним ходом чинився терор проти української інтелігенції і насамперед проти філологів, письменників, викладачів-україністів.

Є люди, які глибоко відчували життєву силу української мови. Згадаймо В.Маяковського: "... *Товарищ москаль, / на Украину шуток не скаль. / Разучите эту мову на знамёнах – лексиконах алых, – / эта мова величава и проста: / Чуєш, сурми заграли, / час розплати настав*".

Уже смертельно хворий (на лейкемію) дуже талановитий російськомовний поет Леонід Кисельов написав разючі за силою думки і почуття рядки: "*Я постою у края бездны / и вдруг пойму, сломясь в тоске, / что всё на свете – только песня / на украинском языке.* [7, с. 27]

В останні місяці свого життя він повністю перейшов на українську мову.

А що ж конкретно свідчить про силу і красу української мови? Які її переваги відзначають фахівці? Які аргументи?..

М. Степаненко (д-р філол.н., проф., м. Полтава):

"У світі українську мову добре знають і шанують, захоплюються її мелодійністю, фонетичною розкішшю, лексичним та фразеологічним багатством, величезними словотвірними можливостями, синтаксичною гнучкістю" (18, с. 8–9).

Любов Мацько (акад. НАПН України, д-р філол. н., проф., м. Київ):

"Українська мова – це сучасна високорозвинена літературна мова, яка, успадкувавши найцінніші надбання лінгвістичного генія народу, має досконалий фонетичний лад, приємну ритмомелодику, гнучку граматичну систему, потужний різноаспектний словник, багату стилістику. Вона здатна забезпечити мовні потреби громадян у будь-якій сфері суспільного і приватного життя" [12, с. 85].

Ольга Федик (м. Львів):

"Нам усім доконечно треба спільно стати на сторожі Отчого Слова, створивши і вдома, і в суспільстві його культ. Мова, яку воскресив Шевченко, яка має страдницьку, але таку прекрасну за своєю духовною місією історію, яка має таку витончену й внутрішньо згармонізовану граматичну структуру, невичерпні синонімічні скарби, напрочуд динамічний синтаксис і дуже давні та глибинні діалектні джерела, заслуговує щонайбільшої уваги та пошани. Це не просто "словникові холоди", а наш національний світ, існування нашої національної свідомості! Це наш зв'язок із Богом, наша молитва, наш духовний простір, і земний, і небесний! Захищаючи рідну мову, ми оберігаємо духовну чистоту української національної сутності". [21, С. 9. – підкр. П.К.).

Можна диференціювати ці аргументи.

Милозвучність

І українські, й зарубіжні фахівці одностайні в тому, що наша мова благозвучна, милозвучна, евфонічна і, як пише відомий український фонетист Н. Тоцька, наспівна. Але чи не просте це естетичне враження? Милозвучність стає науковим поняттям, коли вона обґрунтована конкретними лінгвістичними параметрами (тобто аргументами).

Українська мова має для забезпечення милозвучності чимало механізмів.

Перший із них – і в цьому майже однакові всі фахівці – це чергування голосних і приголосних звуків у мовному потоці. В.А.Чабаненко вважає, що головний чинник милозвучності української мови – **закон урівноваженості кількості голосних і приголосних звуків у мовленнєвому потоці** [Чаб., 2001, с. 99; навів Мосенкіс – **13**, с. 47; виокремлення Мосенкіса]; І. Качуровський для цього явища мови запроваджує поняття "**коефіцієнт прозорості**". Фахівці визначають це співвідношення голосних і приголосних для української мови, як 42 : 58, а в народних піснях і в художній літературі – як 50 : 50 [**13**, с. 46, 50].

Друге – це система чергувань прийменників та префіксів у – в, і – й – та, з – із – зі. Відомий український філолог Орест Ткаченко означає це явище як "явище взаємодії кінця – початку суміжних слів" [**19**, с. 10]. Пісенна творчість українського народу – найяскравіший приклад використання евфонії як засобу забезпечення благозвучності мовлення. В ній майже немає немилозвучних (несуголосних) поєднань: "Ой, у полі три криниченьки..." – не в полі, а саме у полі. "Гей у лузі червона калина похилилася...". Зі старої щедрівки з іще дохристиянською образотворчою системою (їй 3–5 тисяч років!): "Місяць каже: – Як я зйду, / То зрадується весь звір у полі. / Ой звір у полі, чумак у дорозі, / Чумак у дорозі, хазяїн у домі."

Але евфонія в українській мові – це не лише названі вище найпростіші чергування.

Третій механізм забезпечення милозвучності української мови – дозвучення слів (інакше – вживання протетичних приголосних і приставних голосних звуків). Якщо проаналізувати наші фольклорні джерела, літературну класику і сучасну художню літературу, ми побачимо справді віртуозне володіння цим прийомом. Виявимо цілий ряд дозвучених префіксів і слів (*весь – увесь, мла – імла, огонь – вогонь, ржа – іржа, уста – вуста, утлий – вутлий, ще – іще*), "**нестандартних**" прийменників (*зві, ві, уві, вво, уво, наді, переді, надо, передо, зо, к, ік, від – од* і под.): "...ускочивши ув ятір" (Г. Квітка-Основ'яненко); "Де кров іллють, а де горілку п'ють" (П.Куліш); "Чорне море ув очах ячало..." (Б.Олійник). Дозвучення є звичайним і в народній пісні: "Нічим в хаті затопити, / Ніщо дітям ізварити"; "Що я вчора ізвечора / Крашу тебе полюбив" і под.

Орест Ткаченко звертає увагу на поєднання цих особливостей "з варіативністю закінчень іменників, прикметників, займенників (коневі – коню; на синьому – на синім; у тому – у тім) або такі, що тепер уже майже вийшли з ужитку, але в принципі можливі й досі (*сині, зелені – синії, зеленії; біла – білая*). І це ми можемо вважати ще одним, четвертим прийомом забезпечення наспівності української мови – четвертим і не останнім. У сумі /вони/ створюють величезні можливості для різноманітної ритмізації як поетичної, так і прозової мови...

До цього можна додати: варіативні закінчення дієслів, прислівників (*зробім – зробімо, більш – більше*); варіюються також частки *б* і *би*, *ж* і *же*; паралельні закінчення в давальному відмінку *-ові, -еві, -єві – -у*; використання вставних та випадних голосних; спрощення в групах приголосних; уподібнення та розподібнення приголосних звуків; злиття фонем в один звук; уникання збігу однотипних за творенням звуків у тому самому слові чи на стику слів; гармонійне розташування побічних наголосів.

Уся ця система уникнення збігу голосних і приголосних становить закон української мови – закон милозвучності (доброзвучності), грецькою – евфонії.

Як зазначає Орест Ткаченко, "ані російська, ані польська мови подібних ресурсів у своєму розпорядженні не мають" [19, с. 11], що повністю спростовує вигадки про вторинність української мови, що *це мова російська. зіпсована впливом польської*. Які впливи, якщо ні в тій, ні в тій мовах немає тих багатючих ресурсів української?!

Ці особливості нашої мови впливають і на ментальність народу. І "самі українці, й особливо сторонні спостерігачі відзначають схильність до поетизації вражень, ліризм, а також нахил до гумору" (19, с. 12).

Але, як зазначав В.С.Ващенко, милозвучність служить не тільки зовнішньою прикрасою орфоєпії, вона також показує, як осмислюється звучання мови. Коментуючи цю думку, Ю.Л. Мосенкіс зазначає, що саме в цьому вага і значення милозвучності як великої сили мови, як її потужної енергії. Функціонування численних паралелей у системі милозвучності викликається потребою зафіксувати **найтонші відтінки, логічні та експресивні центри висловлювання, підкреслити й виділити найважливіше, характерне не лише з погляду семантики, але навіть з погляду стилю мовлення** [Ващенко В.С., 1954, с. 137; цит. за: 14, с. 45–46].

Не можна тут оминати й таку особливість української мови, як її звуконаслідувальна природа (до речі, це одне із вагомих свідчень давності української мови):

– африкати [дж], [дз]; (їх теж немає в близькоспоріднених з українською мовах) очевидно є залишками первинних слів, утворених на світанку мовлення людини, які були звуконаслідувальними: [дз] – мабуть же, бджола, [дж] – джміль;

– гортанне [г], яке стало предметом висміювань "хуторянського" мовлення "хахлів". А з чого ж тут сміятися? Це ж теж одне із свідчень давньої звуконаслідувальної природи українського мовлення. Станіслав Губерначук про це пише: "Можна не сумніватися, що із праукраїнського слова гу (голос, звук) <...> пізніше утворились такі українські слова: гул /ясно ж, що не гул. – П.К./, гук, гудіння, гуркіт, гурчання, гукати, гугіт, гуляння, гуслі, губи і похідні від них. Згадаймо, що і в українських язичницьких веснянках є отой праукраїнський вигук гу як гу+кання весни, та й інші слова – гулі, гуляння – якнайкраще в'яжуться з отим первовічним гу (звук, голос)" (3, с.

225–226). Всі ці звуконаслідувальні особливості української мови відтворюють у нашій уяві картини природи.

Не забудьмо, що наша мова має й проривне г.

Багатство синонімії і фразеології

Українська мова має вельми розвинену синоніміку, яка спроможна задовольняти найрізноманітніші потреби мовців у тому, щоб передати найтонші варіанти значення слів та емоційно-експресивні й оцінні їх відтінки. "Багатству синонімів, – пише відомий наш філолог Орест Ткаченко, – наша мова завдячує своєю барвистістю; адже в цьому вона принаймні вдвічі багатша за обох своїх сусідок, російську і польську мови. В українській мові можливі *чекати* і *ждати*, *господар* і *хазяїн*, *перемога*, *звитяга* і *побіда*, а в російській тільки *ждать*, *хозяин*, *город*, *победа*, у польській – *czekać*, *gospodarz*, *miasto*, *zwyciestwo*. Подібних прикладів можна навести дуже багато..."

Багатою синоніміка є на всіх рівнях: на рівні слів (*чорногуз*, *бусол*, *бусел*, *бузько*, *гайстер*); на рівні граматичних форм (синоніміка суфіксів: *матуся* – *матінка*; синоніміка префіксів: *запитати* – *спитати*; паралельні форми відмінків: [-ові] – [-у] в давальному відмінку; складна та складена форми дієслів: *робитиму* – *буду робити*; повні та короткі форми прикметників: *повний* – *повен*; варіативність ступенів порівняння: *виразніший* і *більш виразний* тощо); на рівні словосполук і речень (*люблю грати* – *люблю гру*; *сніг замів* – *снігом замело*; *я хочу* – *мені хочеться*);

Такою ж багатою є й українська фразеологія.

У нашому усному й писемному мовленні дуже часто послуговуються калькованими сталими словосполучками. Наприклад, єдиною і набридлою стала словосполучка *вводити в оману* – калька від російського "вводит в заблуждение". Замінити ж її можна легко і з великим стилістичним вибором: *забивати баки кому*; *завести на манівці кого*; *завести в оману кого?*; *замилювати очі кому*; *збити з пантелику кого*; *збивати з правдивого (доброго) шляху кого*; *наводити полуду на очі*; *призводити до помилки, до облуди*; *блудом повести кого*; а ще лексичні відповідники *дурити*, *піддурити*, *здурити кого*; *оміляти*, *омилити*, *змити* *кого* [Див докладніше цю тему в джерелах: Словник фразеологізмів укр. мови (АН, 2008); Словник Агатангела Кримського; Сергій Омельчук // Урок укр., № 6 /100/ – 2007. – С. 34; Володимир Мельничайко. Про граматичну синоніміку // Урок української. – 2008. – № 1–2].

Це простий, майже побутовий приклад, але він засвідчує багатство української фразеології з її синонімічним розмаїттям. Ця особливість української мови яскраво відбита і в художній літературі. Наприклад, читаємо у Михайла Стельмаха: "Там я мав і покаятися, і набратися розуму, якого усе чомусь не вистачало мені. Та я не дуже цим і журився, бо не раз чув, що такого добра бракувало не тільки мені, але й дорослим. І в них теж чомусь *вискакували клепки*, *розсихались обручі*, *губились ключі від розуму*, *не варив баняк*, *у голові літали джмелі*, *замість мізків росла капуста*, *не родило*

в черепку, не було лою під чуприною, розум якось втулявся аж у п'яти і на в'язах стирчала макітра".

Мабуть, найпереконливіше свої спроможності мова демонструє в безпосередньому контакті з іншими мовами, в зіставленні, зокрема в перекладах. Українські перекладачі (Микола Зеров, Максим Рильський, Григорій Кочур, Микола Лукаш та ін.) довели, що для них не було т.зв. "неперекладних місць".

Великим майстром у використанні української фразеології був у нашій літературі Микола Лукаш. Унікальними з цього погляду є виконані ним переклади творів Й.-В. Гете, Поля Верлена (одного з "найважчих" для віддачі іншими мовами), іспанських, німецьких, польських, угорських поетів, сервантесового "Дон Кіхота", "Декамерона" Бокаччо. У фразеології цих перекладів – усе багатство української мови. Про це свідчить унікальний академічний словник "Фразеологія перекладів Миколи Лукаша". До його реєстру увійшло понад 6 тис. сталих мовних зворотів, близько 15 тисяч ілюстративних фрагментів [див. 22]. Ось тільки деякі з них:

РОЗУМ: бистрий (або жвавий, не вбогий) на розум; більше розуму в кулаці, ніж деінде; з дурного розуму; затуркувати розум *чий*; каламутити розум *кому*; недійшлий розумом; несповна розуму; носити розум у череві, а тельбухи в голові, прив'язувати розум до п'ят (тобто тікати звідки-небудь), схибнутися розумом – усього 68 фразеологізмів!

А до гасла "ОКО" – більше 240 (!) одиниць (крім звичних сполук типу *очі розбігаються, і в очі не бачити, дивитися іншими очима; на власні очі; хоч око виколи*): аж очі рогом полізли; ані на оч /не пускати/; бути сіллю в оці; геть мені з-перед очей; додати собі ціни в очах; забільмити очі; звести очі; зорити ласкавим оком; кресати з очей блискавиці; ласе око; мати на оці; накинути ласим оком; насунути заслонки на очі; не склепити очей; не спускати з ока; очі огонь крешуть; поглядати зухвалим оком; поглядати ласкавішим оком; позирати кривим оком; поривати очі; стригти очима; стріляти очима; уп'ясти очі; устроїти очі в землю; хоч у око стрель)

Як свідчить письменник Леонід Череватенко, Микола Лукаш був переконаний – і доводив це на ділі, що українською мовою можна – і треба – віддати і передати абсолютно все: без винятків, у будь-якому стилі, у першій-ліпшій манері, з якої завгодно епохи... [22, с. 733]. Він здавав собі справу в тому, що саме на фразеології, немов на підмурівку, височіє велична споруда нашої мови – і нашої літератури. [Там само, с. 721].

Точність і стислість. Менша омонімічність

Характерна риса українського лексикону – це його багатство через наявність слів, що точно відображають відтінки значень, чого значно менше в *російській* і зовсім мало в *англійській* (аналітична мова, де значення слова можна впізнати лише в контексті, напр., 14 значень слова *action*). В українській мові значення вдало дібраного слова очевидне відразу – у процесі першого читання.

Інакше кажучи, в українській мові значно меншою є омонімія.

Російському “представление” в російсько-українському словнику (РУС) відповідає 12 значень української мови: і *наведення*, і *представлення* (до нагороди), і *подання* (документів), і *зображення*, і *виведення*, і *показування*, і *удавання*, і *змалювання*, і *виставляння*, і *вистава*, і *завдання* (завдання), це, нарешті, й *уявлення*. Усі українські значення не потребують контексту; на відміну від російського “представление”. Те ж стосується й дієслова – “представлять” /“представить”/. Комунікативна перевага українських відповідників очевидна.

У російському слові “соединение” без контексту ви не розрізните, що це: дія (закінчена чи незакінчена), чи це стик труб, чи математична група; український же ряд – чіткий: дія – це *з’єднування*, *сполучання*; подія – *з’єднання*, *сполучення*; а місце, де що-небудь з’єднано, – *з’єднання*; математична група – *сполука*. А російською все це – *соединение* (один омонім). Таку ж розгортку процесових понять дадуть омонімічні російські слова **новообразование, преобразование, определение** та под. Диференційно розшифровується **напряжение**: *електричне* – напруга, *механічне* – напруження; **несущая** (конструкція) – (*балка*) тримальна, (*крило*) носієне або крило-носії, (*мостова*) опора, для вантових мостів – тримальна конструкція.

В українській мові у віддієслівних іменників розмежовують іменники дії, події і результату чи об’єкта дії (*випускання, випущення, випуск*). Дієслово постає у ролі твірного терміна віддієслівних іменників (*завертання, завершення; завертати, завернути*). Останнє дає змогу замінити розщеплені присудки на дієслова (*осуществляют управление – керувати*) і уникати надмірного “*ння-кання*” в текстах фахової мови, зокрема в означеннях понять*.

—
* Докладніше про процесові поняття *див.* у посібнику автора “Система – проти автоматизму суржику” – 11, с. 80– 91; в РУС наукової і технічної мови (термінологія процесових понять) О.Войналовича та В.Моргунюка (Передмова, с. 3–13).

У цих фактах, до речі, – вимовна, переконлива відповідь на облудні звинувачення української мови в її непридатності до наукового стилю. Вона тут виразно багатша, ніж порівнювані з нею, включно з російською.

А щодо стислості...

Є простий спосіб оцінити перевагу стислості в мові. Спитайте будь-якого працівника газети, яка видається російською і українською мовами, тобто дублюється. Він вам назве цифру: економія задрукованої площі в українському варіанті – близько 15 відсотків. Що роблять редакції для того, щоб уникнути білих плям? “Грають” кеглями заголовків, додають пробільний та “прикрашальний” поліграфічний матеріал. Іноді навіть підверстують невеликі додаткові замітки.

Цю ж особливість підмітив відомий український перекладач Анатоль Перепада. “*Коли я перекладав Рабле, розповідає він, помітив таку закономірність: сорок аркушів мови оригіналу відповідають сорока аркушам українського перекладу.*”

Тоді як російський текст уже розтягнеться на всі шістдесят. Та, як на мене, що коротше слово, то краще." [Навела Уляна Глібчук, ДТ, 20.10.2007]. Тобто та ж закономірність виявляється й між французькою та російською мовами.

Звідки береться ця різниця?

Її можна виявити у зіставленні лексики і морфологічних форм двох мов: *заявление* – заява, *учащийся* – учень; *мгновение* – мить, *произведение* – твір (а якщо в прикладних галузях – виріб); *многочисленный* – численний (а під впливом російського слова наші суржиконосці вигадують слова-покручі: *багаточисельний*, *багаточисленний*), *односторонне действующий* – однобічної дії, *измерительный* – мірчий (у 30-ті роки нам начепили *вимірюючий* чи навіть і *вимірювальний*), *единственное число* – однина, *множественное число* – множина, *зондирующее устройство* – зондувач [у 30-ті роки в українську мову запровадили *зондувальний пристрій*] І це, як бачимо, простежується як у побутовому мовленні, так і в наукових текстах.

Проанатомуймо, наприклад, слово *доказ-а-тель-ств-о*. Знімемо всі морфологічні "доважки" – і дістанемо українське слово доказ! Зміст – абсолютно тотожний. Пояснюється це явище все тим же: російська мова творилася на базі церковнослов'янської і, як каже Анатоль Перепадя, було взято "курс на пишність, аби слово довше звучало" (Наведене вище джерело). Звідти славнозвісні перли "імператорського стилю": *на ваше благоусмотрение, всеподданнейшее прошение, высочайшее соизволение*. Звідти й *жизнеобеспечивающие средства*, скальковані у нас як *життєзабезпечувальні засоби*, по-українськи – простіше: засоби виживання.

Отже, і з погляду стислості та точності українська мова впевнено демонструє свої переваги.

А ще ж фахівці відзначають: дивовижну стійкість української мови; народну, розмовну основу; живомовність української лексики і фразеології (зокрема її прислівникове багатство); великі словотвірні (дериваційні) можливості; дієслівність і динаміку синтаксису; виражальні можливості української мови.

Правічні корені мови

1. VI ст. – постання української мови

Точну дату утворення будь-якої "нової" мови (навіть з точністю до століття) ніхто не може визначити. Це зауважують І.Огієнко, А.Кримський, Ю.Шевельов та інші визначні вчені. Бо йдеться про дуже тривалий і складний процес (глотогенезу).

Однак є вже певна згода в тому, що стосується проблеми виникнення українського етносу. Якщо, зрозуміло, не брати до уваги вперту і спростовану давніми і новими науковими дослідженнями позицію апологетів російської концепції "общерусского народа" і "общерусского языка". Посилаючись на "Історію України-Руси" Михайла Грушевського, ще Іван Огієнко потверджував, що вже з IV ст. н. е. український народ чітко

виділяється, а з VI ст. він виявляється вже зовсім виразно. І вже в той далекий час росла мова цього давнього народу, з неї пізніше постала мова українська. Цього висновку притримується й більшість сучасних українських дослідників [докладніше див. у В.Христенюк: **23**, с. 12–13]

Що ж до української мови, то проф. І Ющук, як і багато інших наших учених, вважає, що вона існувала вже в VI – VII ст. Це, очевидно, відповідає дійсності, слід тільки мати на увазі, що натоді це був незавершений процес, період активного формування мови тривав до XI ст. Тому ґрунтовнішою видається оцінка академіка Агатангела Кримського: "вже в XI ст. мова Наддніпрянщини і Прикарпаття була виразно окремою східнослов'янською мовою – предком сучасної української мови" (А.Кримський. "Українська мова, звідкіля вона взялася і як розвивалася", 1922 р.). В цьому твердженні ключовим є пряме, безпосереднє виведення української мови з праслов'янської. І те, що ця концепція стала домінувати в українському науковому дискурсі, викликає величезний спротив деяких російських науковців. Вони й донині дотримуються міфу (або, за визначенням Ю. Шевельова, "офіційно обов'язкової догми") про "спільну давньоруську /єдину східнослов'янську/ мову", про виникнення української і білоруської мов "у кінці XIV – XV ст."

2. А на XI ст. це вже була струнка мовна система.

Її основні елементи ми можемо спостерегти на прикладі графіті Софії Київської. Графіті – це автентичні написи XI – XIV ст. Адже літописи, церковні книги, твори "Руська правда", "Слово о полку Ігоревім" дійшли до нас у пізніших копіях. А графіті писали живі люди саме того часу. Там побачимо:

- дієслова минулого часу, що закінчуються на **-в** замість церковнослов'янського **-л**: *писав, ходив, молив*;
 - кличний відмінок: *владико, Стефане, голово*;
 - закінчення **-у** в родовому відмінку однини чол. роду: *з того спору*;
 - форма дієслів без **-т**: *пече*;
 - дієслова в інфінітиві на **-ти**: *получати, писати, скончати*;
 - м'яке "ц" наприкінці слів: *чернець, помилуй Валерця, помози Архипцю*;
 - у скороченнях "м-ця" – місяця, *мъць* – місяць;
 - скрізь вживається *се*, а не *это*;
 - чергування в основі **к-ц-ч**: *"Господи, помози рабу своєму Луці...; владичин*;
 - чергування **г-з**, яке потім перейшло в **ж** (*Господи, помози рабу своєму мирським іменем Путькові*)
 - давальний відмінок з закінченням на **-ові, -еві**: *Путькові, Василієві, Мареві* (від Марій), *Петрові, Павлові, Фролові, Борисові, дякові*;
 - в широкому вжитку вже були чоловічі імена на **-о**: *Дмитро, Данило, Кирило*, та зменшувальні форми імен на **-ко**: *Іванко, Жадко, Остапко*;
- Є там і чимало суто українських лексем: *пръзвъць* (*Господи, помози рабу своєму Ігнатові, а пръзвъць моє Састат*), *чернець, кволий, порося*

(автор напису кається, що з'їв його у піст); *бо, коли, посеред, мати* (не мати), *батько, сподобиться, "а ворогов трясцю оточи"...* [10]

І багато інших виразних ознак української мови – її системи, якою (в своїй основі) послуговуємося ми й сьогодні.

Самий цей живий матеріал XI–XII ст. (своєрідний лінгвістичний артефакт) не залишає каменя на камені від імперського міфу: українська мова на той час була живою мовою Київської Русі зі своєю лексикою, фонетикою і граматичною структурою. Кажуть, мова літописних та інших джерел того періоду схожа на російську, а не на українську. Нічого подібного: вона схожа на церковнослов'янську / болгарську мову, яку потім московити (росіяни) поклали в основу своєї літературної мови.

А як же насправді (не за російським імперським міфом) поставали три східнослов'янські мови? Зокрема, як формувалася російська мова? (**Якщо її не було в Києві, то де ж вона була?**)

Тут можна спиратися на концепцію автора фундаментальної в 1000 сторінок "Фонології української мови" (виданої спочатку англійською, а потім, уже за часів незалежності, українською мовою) академіка Юрія Шевельова про п'ять мовно-територіальних одиниць-регіонів, які існували на східнослов'янському обширі: Новгородсько-Тверський, Полоцько-Смоленський, Муромо-Рязанський, Києво-Поліський, Галицько-Подільський. Ця структура виведена з фундаментального фонетичного аналізу племінних діалектів періоду розпаду праслов'янської мови.

Висновок ученого такий: російська мова сформувалася на базі Новгородсько-Тверського і Муромо-Рязанського, білоруська – на базі Полоцько-Смоленського і Києво-Поліського, українська – на базі Галицько-Подільського і Києво-Поліського регіонів. (17, С. 389, 392). Ці Новгородсько-Тверський і Муромо-Рязанський регіони і є ареалом проживання північнослов'янських племен вятичів, кривичів, які в процесі колонізації Залісся асимілювали величезні угро-фінські етнічні масиви (чудь, меря, весь, мордва, мурома та ін.).

Якщо врахувати давні процеси етногенезу, то можна скористатися "формулою" етно-діалектної праоснови трьох мов Ореста Ткаченка (19, с. 40):

– дослов'янська (до/прото/українська) іранська, конкретно скіфська, мова України;

– дослов'янська (до/прото/білоруська) балтійська мова Білорусі;

– дослов'янська (до/прото/російська) фінська (фінські), зокрема мерянська мова Росії.

Ці суттєві "чужорідні" складники (скіфський – балтійський – фінський) цілком виразно накладаються на "регіони" Юрія Шевельова.

Слід мати на увазі, що ці три мови утворювалися несинхронно: українська з помітним випередженням, російська – з прискоренням тільки після постановки Московської держави всередині XII ст. Специфікою творення мови було розширення території і підкорення угрофінських, а потім татарських та інших етносів, чії мови суттєво впливали на російську.

Відомий російський історик ХІХ ст В. Ключевський навіть писав, що російська мова – це зіпсована під впливом татарської і місцевих фінських мов болгарська мова. *"Обруселая чудь..., – писав він, – портила говор, внося в него чуждые звуки... В говоре владимирском мы видим первый момент порчи русского языка под финским влиянием, а говор московский представляет дальнейший момент этой порчи"* [7, С. 8].

Цікавою є й позиція російського мовознавця акад. О.Шахматова. *"Батьківщина нашої великоруської літературної мови – Болгарія, – писав він, – але сформувалася вона в Києві, де зазнала благотворного впливу народного середовища. Остаточно розвинулась вона в Москві"*. У праці "Короткий нарис історії малоруської /української/ мови" 1916 року він уточнив цю думку: *"Ми повинні відкинути найрішучішим чином думку про те, що Київщина була в давнину заселена не предками сучасних малоросів, а представниками інших народностей. Нема сенсу шукати в Х – ХІ ст. біля Дніпра великоросів, оскільки великоруська народність – походження значно пізнішого"* [Цит. за: Сірук А. Етнікон /Народопис/ – Жит., 2009. – С. 133]. Тут ще треба б уточнити, що слов'янським складником російської мови (крім болгарської) була не стільки українська мова, скільки мова племен в'ятичів, кривичів тощо. В основному саме вони колонізували Залісся, асимілювали численні угро-фінські племена.

Очевидно, й на протоукраїнську впливав говір скіфський, але було це не на момент постання української мови, а значно раніше – ще до Р.Х. і в перші два – три століття нової ери.

Але хоч би як там було, українська мова творилася на своїй землі і своїм етносом. Як пише Юрій Шевельов, *"справжня, 'жива' українська мова ніколи не була 'давньоруська', ніколи не була 'спільноруська', ніколи не була тотожна з російською, не була предком або нащадком або відгалуженням російської мови. Вона поставала й постала з праслов'янської, формуючися від VI до XVI ст."* (24, с. 397–398).

3. Протоукраїнські пракорені

Слід розрізняти історію української мови та її протоісторію.

Йдеться про величезний масив публікацій періоду незалежності України, в яких ідеться про трипільські та індоєвропейські корені української мови, про її багатотисячолітню дохристиянську історію. Треба сприймати їх без ейфорії, бачити факти, а не фантазії.

А факти дуже цікаві. Іноді навіть моторошно від того, в які часові глибини вони примушують нас заглянути. Які духовні багатства наших предків вони таять.

Перше – датування за порівняльними лінгвістичними дослідженнями.

Майже сенсаційне відкриття належить проф. І.П.Ющуківі. Він зіставив українську мову з найдавнішою індоєвропейською – латинською (вже відмерлою – П.К.) і вказав на архаїчність української мови, оскільки вона має велику кількість прадавніх індоєвропейських елементів. Можливо, переконув вчений, їх більше, ніж у будь-якій із сучасних мов, що входять до цієї сім'ї.

Спільність між українською та латинською мовами встановлюється на рівні фонетики і граматики (однакова система голосних, за винятком довгих і коротких; уживання звуків [г] і [г`] тощо).

...Загальний висновок такий: "...українська мова в окремих своїх типах, моментах почала формуватися ще перед трьома тисячами років – можливо, водночас із латинською, якщо не раніше. Адже українська мова зберегла багато того, що вже класична латинь утратила". Про це докладніше можна дізнатися в книзі М. Степаненка [18, С. 13, 17 і далі].

Ще один дослідник-компаративіст – Юрій Мосенкіс реставрував більше 100 кореневих слів з трипільської культури і оприлюднив цей унікальний словничок [13, с. 130 – 137]. Для цього він використав власний метод реконструкції давніх культур, зокрема трипільської, який ліг в основу його докторської дисертації. Він виявляв залишки трипільської мови у праслов'ян, а оскільки їхньою прабатьківщиною була територія нинішньої України, то, відповідно, найбільше цих залишків варто шукати в українській мові. Ось деякі з лексем того словника: *ліс, залізо, баран, меч, кобила, горіх, горох, вирій, голуб, жито, іскра, кермо, кібець, колиба, малина, печать, равлик, свинець, срібло, співати, тиква, хліб*. Крім того, він виявив чимало трипільських слів, які збереглися в санскриті: *паш* – пасти, *паша* – паша, *трьна* – трава (у нас трин-трава і трина-січка), *гна* – гнати; *молока* – напій, водопій, молоко, *крав'я, кравас* – кров. Слова з санскриту, співзвучні з українською мовою, наводить і проф. Кобилуох: *біда, мана, доля, кула, пан, панна, дяка, мука, шістка, двічі, дума, задума, ліки, матка, тата* та ін.

Таким чином, ми бачимо органічний зв'язок фактів трьох великих культур: індоєвропейської, трипільської, праукраїнської. Або, як ще сміливіше твердить В.Христенюк: "Сучасні дослідники поглиблюють вивчення спорідненості української мови з санскритом і доводять, що санскрит і є стародавня українська мова, що 'Веди' написані стародавньою українською мовою – санскритом" [23, с. 43].

Такі міркування можуть викликати схвалення чи заперечення, однак їх не слід залишати поза увагою, бо не можна усувати з поля зору науки жодне явище, що допоможе дійти до істини. Своєю сенсаційністю ці версії стимулюють наукові дослідження, активізують думку, заохочують до пошуків. Довести життєвість цих міркувань зможе широке порівняльно-історичне тло" (Там само)

Друге – про нашу писемність.

Ми часом почуваємося ніби обділеними своїм пізнім прилученням до цивілізації. Хоча й 1000 років – вік чималий, але все ж це не три тисячоліття, як це має за собою грецьке письмо, чи й усі 3,5 тисячі років – китайське.

Е. Классен стверджує, що вже в VI ст. /до н. е./ слов'яни володіли численними містами, мали грамоту ще раніше греків і римлян й задовго до введення християнства вважались народом освіченим, що має свої власні

письмена, які називалися буквицею. Саме ранньоукраїнською докириличною буквицею написана й "Велесова книга" [23, с. 41].

Де це все поділося? Де матеріальні свідчення – рукописи? Вони знищені в ході великого цивілізаційного зіткнення культур у ході християнізації Русі.

Трете – фольклорна "археологія".

Це справді реліктові пісенні твори, яким, за свідченням проф. Любові Мацько, – 5–3 тисячі років. Насамперед це календарно-обрядові пісні.

Ось щедрівка, яку й тепер співають на Львівщині 13–14 січня:

Чи спиш, чи чуєш, Господаречку,

У своїм домочку

На Новий рік, на Новий рік?

Підем орати, підем сіяти

Яру пшеницю

На Новий рік, на Новий рік.

Як це – "сіяти на Новий рік"? А це за язичницьким календарем, якому 4–5 тисяч років. Новий рік за ним святкували на рівнодення 22 березня. (навів Ющук, 24, с. 14). Один з перших записувачів українських народних пісень З.Доленго-Ходаківський відносив значну частину українських обрядових пісень до сонцепоклонницьких, назвавши свої записи-зошити "язичницька скриня". Сучасний український сходознавець С. Наливайко дійшов висновку: "Саме українські веснянки, колядки та щедрівки досьгодні зберегли вірування та уявлення, відбиті в Рігведі". Але Рігведа славить Бога-творця. В українських же обрядових піснях є первовічні води, "райдерев", "райські птахи" і немає жодного натяку на Бога-творця. З цього зіставлення С. Губерначук робить висновок: "Тож названі наші обрядові пісні виникли раніше, ніж Рігведа". [За 2, сс. 144–147].

А це ж пам'ятки нашої української мови! Можна сказати й обережніше – праукраїнської чи протоукраїнської. Але це засадничі факти. І зафіксовані вони в фольклорній археології.

Висновки. На що ми спираємося при освоєнні лексичних багатств української мови? На літературні і науково-історичні джерела, народну творчість. Філолог, редактор, журналіст мають проникати в цю багату народну скарбницю, черпати з неї нашу прадавню лексику, фразеологію, образність, філософію і не піддаватись моді пустих і значеннєво непрозорих чужомовних запозичень.

У цьому дуже важливо утвердитися майбутньому редакторові, журналістові, педагогові. Адже мова для кожного з них є основним фаховим інструментом. В ній вони черпатимуть знання про світ і про людину, про свій народ і його духовні цінності. Від неї вони матимуть усю творчу наснагу. А для цього треба стояти на ґрунті віри в самодостатність рідної мови, в її необмежені можливості.

Вірити ж – це насамперед бачити ці можливості, оволодівати ними, зміцнювати свою переконаність невідпорними історичними фактами.

Література

1. *Антоненко-Давидович Б.* Як ми говоримо / Б.Антоненко-Давидович – К.: ВД "КМ "Akademia" 1994. – 255 с
2. *Глібчук Уляна* // Дзеркало тижня, 20 жовтня 2007 р.
3. *Губерначук С.С.* Трипілля і українська мова / С.С.Губерначук – К.: Фенікс, 2005
4. *Губерначук С.С.* Як гул століть, як шум віків – рідна мова / С.С.Губерначук – К.: "БЛІЦ-ІНФОРМ", 2002. – 234 с.
5. *Див напр.:* Словник фразеологізмів української мови (АН, 2008); Словник Агатангела Кримського; Сергій Омельчуак // Урок української, 2007, №6 (100). – С. 34. Володимир Мельничайко. Про граматичну синоніміку // Урок української. – 2008. – №1–2.
6. *Історія української культури:* Зб. м-лів і док. – К.: Вища школа, 2000. – 607 с.
7. *Кісь Р.* Мова, думка і культурна реальність (від Ол-дра Потебні до гіпотези мовного релятивізму) / Р.Кісь – Л.: Літопис, 2002. – 304 с.
8. *Красуський М.* Древность малороссийского языка, 1880 г. // Ржищівський археодром – 2 / М.Красуський. – К.: Пер.-Хмельн. ун-т ім. Г.Сковороди, 2004. – С. 24–33.
9. *Кузьменко Ю.* Історія української мови в конспектах Юрія Кузьменка: Навч. пос. / Ю.Кузьменко. – К.: Пульсари, 2003. – 124 с.
10. *Куляс П.П.* Наші історичні джерела / П.П.Куляс // Вісник Університету "Україна". – 2001. – №1. – С. 107–110
11. *Куляс П.П.* Система – проти суржику: редакторський погляд : Навч. пос. / П.П.Куляс. – К.: ІВО АПН України – Кіровоград: Ярослав, 2009. – 180 с.
12. *Мацько Л.І.* Укр. мова в освітн. просторі: Н. пос. для ст-нтів-філологів ОКР "Магістр" / Л.І.Мацько. – К.: Вид. НПУ ім. Драгоманова, 2009. – 607 с.
13. *Мосенкіс Ю.Л.* Словник трипільської спадщини в українській мові / Юрій Мосенкіс // Мова та історія: пер. зб. наук. праць. – Вип. 87, спецвипуск. – К., 2006. – С. 130–137.
14. *Мосенкіс Ю.Л.* Українська мова в євразійському просторі. Трипільська генеза милозвучності та віддалені родинні зв'язки / Юрій Мосенкіс. – К.: ВД А+С, 2006.
15. *Рильський М.Т.* Ясна зброя / М.Т.Рильський. – К.: Рад. письм., 1971. – 288 с.
16. *Сербенська О., Волощак М.* Актуальне інтерв'ю з мовознавцем: 140 запитань і відповідей / О.Сербенська, М.Волощак. – К.: ВЦ "Просвіта", 2001. – 204 с.
17. *Сірук А.* Етнікон. Народопис / А.Сірук. – Жит., 2009. – С. 133.
18. *Степаненко М.* Історія, граматики, поезика українського слова / М.Степаненко. – Полт.: АСМІ, 2008. – 344 с.
19. *Ткаченко О.* Мова і національна ментальність (Спроба сучасного синтезу) / О.Ткаченко. – К.: Грамота, 2006. – 240 с.
20. *Фаріон Ірина.* Мова – краса і сила: Суспільно-креативна роль української мови в XI – середині XIX ст.. – 2-ге вид. / І.Д.Фаріон. – Л.: Вид-цтво Нац. ун-ту "Львівська політехніка", 2007. – 212 с.
21. *Федик О.* Чи стане Львів взірцем мовної чистоти? / О.Федик // Вісник Львівськ. ун-ту. Сер. Журналістика. – 2003. – Вип. 23. – С.9.
22. Фразеологія перекладів Миколи Лукаша : словник-довідник / Укл. О.І.Скопенко, Т.В.Цимбалюк. – К.: Довіра, 2002. – 735 с.

23. **Христенюк В.** Питання походження української мови / В.Христенюк. – К.: Вид. НПУ ім. Драгоманова, 2008. – 54 с.

24. **Шевельов Ю.** Чому общерусский язык, а не вібчоруська мова? // Юрій Шевельов Вибрані праці у двох книгах. – Т. 1. Мовознавство.

25. **Ющук І.П.** Якщо ти українець... / І.П.Ющук – К.: Просвіта, 2007. – 32 с.

—

Скорочення у назвах джерел

ДТ – "Дзеркало тижня"; ЛУ – "Літературна Україна;